

Ana Anić-Ivičić

VELIKA SVJETSKA IZLOŽBA 1851. GODINE (POGLED NA ENGLESKO DRUŠTVO 19. STOLJEĆA)

UVOD

Velika svjetska izložba nesumljivo je jedan od najvećih događaja u Velikoj Britaniji u 19. stoljeću. Nekoliko je razloga zašto je Velika Britanija u 19. stoljeću bila najveća i najmoćnija zemlja na svijetu i zašto je upravo Izložba simbolizirala tu snagu i premoć. Bilo je to vrijeme mira i prosperiteta za Englesku, a to nije bio slučaj u ostatku Europe. Ali Velika Britanija nikad nije bila kao ostatak Europe. Sada, u 19. stoljeću, više nego ikada, ona se okrenula svom izolacionizmu i vlastitim poslovima i problemima. Dok se Europa borila za nacionalni identitet i dok su se države tek stvarale i narodi tek pokušavali izboriti za svoje samoodređenje, Engleska je polako, ali sigurno išla ka demokraciji i napretku cijelog društva. Shvatilo se da je dobrobit svijetu, pa i najsiriromašnijih slojeva, koji nisu sudjelovali u političkom životu zemlje, a samim tim su bili njegov nevažni dio, predstavljaju akutni problem svih društvenih slojeva. Vrijeme je to političke stabilnosti i sigurnosti, kada se moglo i htjelo poboljšati društvo i status svakog pojedinca u njemu. Shvatila se i važnost obrazovanja u zemlji, potrebu da svako dijete nauči pisati i čitati ili nekakav zanat te tako postane funkcionalni član društva. Tu se nije zanemarila ni uloga žene koja također dobija priliku za ravnoopravno školovanje.

Još jedan faktor u čemu Engleska prednjači je i sustav činovništva. Ono više nije bilo pod utjecajem društvenih diktata ili nepotizma, već se, po prvi put, uvođenjem općih ispita, položaj dobivao vlastitim zaslugama i vrijednostima. Čini se da su upravo nove vrijednosti utjecale na dobrobit i prosperitet zemlje. Velika Britanija je u 19. stoljeću držalo najveće kolonijalno carstvo na svijetu iz kojeg je crpila velika bogatstva. Držala je prostor od Amerike do Indije i Australije. To je otvorilo Engleskoj nova tržišta na koja se plasiraju proizvodi industrije u kojoj je upravo Engleska prednjačila.

Jedan od simbola takve države bila je i njena vladarica, a to je kraljica Viktorija. Cijelo razdoblje njezine dugotrajne vladavine i svega što ono predstavlja nazvano je po njoj. Bila je to žena koja je bila sposobna voditi zemlju, žena koja je svom voljenom suprugu rodila devedetero djece i koja je bila privržena supruga i majka, kasnije zbog rodbinskih veza koje je osigurala svojoj djeci i unucima, prozvana i bakom Europe.

Velika svjetska izložba koncipirana je kao mjesto na kojem se upravo mogu vidjeti proizvodi u kojima upravo Engleska prednjači, sve ono što je čini moćnom i velikom. Bilo je to mjesto gdje se svijetu predstavila Engleska u svom najvećem svjetlu, slavi i bogatstvu ali i moći. Mjesto gdje su sva čuda svijeta skupljena na jednom mjestu da ih svatko može vidjeti i diviti im se. Danas čovjek zbog prednosti modernog doba kao što su internet i televizija koji klikom miša može upoznati cijeli svijet, nije svjestan koliko je upravo Izložba utjecala na njihov svjetonazor i pogled na svijet koji im je sada postao nepregledan i pun mogućnosti.

Velika svjetska izložba bila je izraz jednog vremena i društva, jedne napredne ideje koja je bila u mislima velikih ljudi toga vremena koji su bili sposobni organizirati tako veliki poduhvat koji je ujedinio cijelu Veliku Britaniju i njenu naciju.

VELIKA BRITANIJA U 19. STOLJEĆU

U vrijeme kontinentalne blokade,¹ Engleska se nezadrživo razvijala. Ipak, nakon 1810. godine počele su se pokazivati dugoročne posljedice blokade kao što su: povećanje poreza, subvencioniranje žita i gubitak europskog tržišta. Sve to događalo se s istodobnim povećanjem industrijske proizvodnje.²

Takvo povećanje industrije, a manjak potražnje dovodi do otpuštanja radnika, te prvih juriša ludita³ na strojeve, no s druge strane dolazi do otvaranja prekoceanskih tržišta kao novog područja za plasiranje engleskih viškova. Između 1785. i 1840. godine engleska vanjskotrgovačka bilanca bila je u konstantnom porastu. Tehnički izumi koristili su se u industriji, kao što je industrija pamuka, predionica i tkaonica, gdje je glavno mjesto zauzimao Manchester. Uz pomoć niskog početnog kapitala i uz niske nadnice koje su radnike držale na rubu egzistencije, ostvarivali su se visoki profiti. Engleska proizvodnja i trgovina bila je usko povezana s prekoceanskom trgovinom. Prekoceanska trgovina prvo bi se odvijala između Engleske, Afrike i Amerike. Englezi su preuzeli prijevoz robova iz Afrike u Ameriku, koji bi zatim radili na plantažama pamuka, odakle bi se taj pamuk uvezio u Englesku te preradio u tvornicama da bi se na kraju, uz veliki profit, prodavao kao gotov proizvod u Europi.⁴

Javile su se i druge industrijske grane, prvenstveno rudarstvo i teška industrija zbog revolucionariziranja prometa parobrodom (Fulton, 1807.) i željeznicom (Stephenson, 1814.). Te su se nove, kapitalistički intenzivne grane temeljile na stjecanju kapitala temeljenog na liberalnim kriterijima, tj slobodnom tržištu. Ubrzo je Engleska postala središte gospodarskog liberalizma i trgovine koja se oslobađala utjecaja države i politike, a kojoj je glavni cilj profit i napredak.

S druge strane, engleska politika nakon 1815. godine i Bečkog kongresa napokon se okreće unutarnjim problemima prvenstveno uvjetovanim promjenom gospodarskog i društvenog poretka.

Dugotrajni i duboko ukorijenjeni problemi na samom vrhu vlasti u Engleskoj sada postaju akutni i hitno se moraju riješiti. Ugled engleske krune padao je za vladavine Georgea IV. (od 1811. – regent umjesto umobolnog oca Georgea III, a 1820. – 1830. kralj Engleske i Hannovera) koji stalno dolazi u sukob s vladom i parlamentom. Upravo zbog nesposobnosti vladara iz obitelji Hannover koji nisu poznavali engleski jezik, kao ni engleske prilike te način vlasti i poredak u zemlji kao izravna posljedica dolazi do jačanja parlamenta i stranaka.

U doba torijevskih vlada pod vodstvom Roberta Jenkinsona, grofa od Liverpoola (1812.–1827.), Georgea Canninga (1827.), F. J. Robinsona (1827.–1828.) i Arthura Wellesleya, vojvode od Wellingtona (1828.–1830.) javlja se potreba za nadvladavanjem gospodarske depresije i nezaposlenosti zbog povećanja produkcije. Torijevci su 1815. godine zbog konkurentnosti prekomorskog žita, kojeg su uvozili u enormnim količinama, na nagovor zemljoposjednika donijeli Žitni zakon (Corn Law) o zaštitnim carinama za žito (ukinutim 1846.). Taj zakon dovodi do katastrofalnih posljedica za radnike kojima je, uz ionako niske nadnice, ta živežna namirnica postala izvan kupovne moći. Radnici su jedinog zagovaratelja pronašli u novinaru Thomasu Cobbettu i pod njegovim se utjecajem radikalizirali.

1. Kontinentalna blokada je trgovačka izolacija Velike Britanije koju je Napoleon naredio berlinskim dekretom 1806. godine. Europi se zabranjuje svaki trgovački kontakt s Engleskom, uz zapljenu sve robe engleske proizvodnje.
2. TREVELYAN; G.M, 343.
3. Luditi su članovi pokreta prozvanih po N. Luddu koji su razbijali strojeve u tvornicama, kriveći ih za vlastitu nezaposlenost.
4. VIPS; vol.13, 6341.

U nemirima 16. kolovoza 1819. godine velik se broj radnika sakupio na Petersfieldu kod Manchestera (tzv. "Peterloo"), demonstrirajući protiv niskih nadnica, visokih cijena, teškog rada i zahtjevaju opću parlamentarnu reformu. Međutim, u sukobima koji su uslijedili pogiba 12 radnika, a stotine njih je ranjeno. Vlada zatim djeluje oštro i kroz šest izdanih zakon zabranjuje skupove u kojima sudjeluju više od 50 osoba, a dolazi i do ograničavanja novinarskih sloboda. Ipak, radnički se pokret nastavio širiti. Veliku ulogu u pokretu, uz Cobbetta, Hunta, ima i Robert Owen (1771. – 1858.) čija nastojanja protiv negativnih utjecaja industrijalizacije kao što je rad djece i njihovo izrabljivanje, rad žena i preveliko radno vrijeme uz niske nadnice, dovode do zakona o tvornicama (proveden 1819. godine) kojim se zabranjuje rad djece mlađe od 9 godina.

Još jedan veliki problem pred kojim se našla Engleska u 19. stoljeću bila je integracija katoličkog pučanstva nakon sjedinjenja Irske s Engleskom 1801. godine. Pokret za emancipaciju katolika našao je svog vođu u Danielu O'Connellu koji 1828. godine uspijeva ući u Donji dom. U uvjetima sveopćeg širenja liberalizma dobio je podršku ministra unutarnjih poslova Roberta Peela, pod čijim je djelovanjem ukinut *Test Act* iz 1673. godine, te sada katolici mogu ulaziti u državne službe. Nakon što je Peel 1822. godine došao na poziciju unutarnjih poslova počelo se pravednije postupati sa svim klasama i strankama, a kao najznačajniji potez, po prvi put u engleskoj povijesti, osniva djelotvornu civilnu policiju zvanu *Bobby*, osnovanu u Londonu koja se tokom jednog naraštaja širi po cijeloj zemlji.

U isto vrijeme John Huskisson postaje ministar financija. Iako nije želio uvođenje potpune slobode trgovanja, ipak želio je riješiti kroničan problem komplicirane birokracije i sulu-dih propisa. Huskisson je radio i na ukidanju zakona o plovidbi koje je izvršeno kasnije kada se slobodna trgovina prihvatila kao opće narodna politika i kada su se ukinule preostale zaštitne carine. Uklanjanjem monopolističkih prava koje su omogućavali zakoni o plovidbi prisilio je engleske vlasnike i brodograditelje da ulažu više napora i novca u svoj rad i da se sami poboljšavaju i napreduju.

Peela nasljeđuje Palmerstone koji sjedinjuje ideje o čovjeku koji se vlastitim radom i ambicijom penje u društvenom i političkom životu. U vanjskoj se politici ministar vanjskih poslova Castlereagh okreće izolacionizmu, te pod pritiskom europskih sila zastupa stajalište da su nemiri u Europi stvar unutarnje politike tamošnjih država. Iako je bio dosljedan u misiji da izdvoji Englesku od situacije u Europi i zaštiti je od upletanja u sukobe, 12. kolovoza 1822. godine prije sastanka u Veroni doživljava živčani slom i ubija se.

S novim ministrom Georgeom Canningom, Engleska počinje otvoreno pomagati nacionalnooslobodilačke težnje, priznaje neovisnost Grčke i južnoameričkih država i upliće se u Krimski rat.⁵ Ipak, osim tih nekoliko epizoda uplitanja u europske sukobe Engleska se nije previše osvrnula na vanjske događaje, već se okreće unutarnjoj politici, gdje je bilo dovoljno problema koje je trebalo riješiti. Naime, dolazi do pogoršanja radničkih prava donošenjem nove zakonske odredbe *New Poor Amendment Law* iz 1834. kojim se ukida općinska pomoć radnicima te se uvodi prisilna radna obuka.

S dolaskom kraljice Viktorije na vlast 1837. godine Velika Britanija ulazi u razdoblje gospodarskog procvata i napretka. U Viktorijanskom dobu unutarnja i vanjska sigurnost, Engleska pomorska nadmoć i liberalizam dostižu svoj uzlet i procvat, a to mogu zahvaliti i daljnjim nemiješanjem u europske poslove tj. provođenjem politike *splendid isolation*. Unutarnja politika se stabilizirala. Dolazi do stanovitog rješavanja socijalnog pitanja te postupnog prelaska parlamentarnog sustava i njegovo prilagođavanje novom građanskom društvu i šire-

5. Krimski rat traje od 1853.-1856.

nju ekonomskog liberalizma. Sve veći značaj dobija i reforma izbornog prava. Konzervativci pod Disraelijevim utjecajem 1867. godine proširuju izborno pravo na svakog posjednika stana u gradu. Time se udio pučanstva s izbornim pravom povećava s 1350000 1866. godine na 2455000 1868. godine.⁶ Nakon proširenja izbornog prava Gladstone pretvara stranku vigovaca u modernu liberalnu stranku i prihvaća liberalne reforme. Kao još jedan korak ka potpunoj promjeni društva, stoji i zakon iz 1869. godine kada anglikanska crkva prestaje biti državna institucija, dok se zakonom iz 1870. godine u sustav školovanja uvode i javne škole. Osnovno školstvo postaje obavezno 1880. godine, a od 1891. i besplatno.

Uz reformu školstva i izbornog pitanja, Gladstone se hvata u koštac i s irskim pitanjem, te pristaje uz pokret samouprave *home rule* pod vodstvom Stewarta Pamella, koji za razliku od radikalnih zahtjeva za samostalnom republikom, nastoji legalnim i mirnim putem postići autonomiju Irske. U parlamentu dolazi do sukoba zbog prijedloga o uspostavi irskog parlamenta koji se odbija i zbog čega Gladstone odstupa sa svoje pozicije u korist konzervativnog kabineta na čelu s lordom Salisburyjem (1895.-1902.).

Jedan od najvažnijih faktora koji su činile Veliku Britaniju toliko velikom i moćnom zemljom u 19. stoljeću, bile su njene kolonije, tj. njeno kolonijalno carstvo. Engleska se u to doba najviše zaokuplja nijma, ponajprije zbog plasiranja proizvoda izvan Engleske zbog prezasićenosti domaćeg tržišta, sve većih viškova koji se nisu mogli plasirati i porastom udjela nadnica u proizvodnim troškovima. Englesko je kolonijalno carstvo dakle, predstavljalo novo, nedirnutu tržište koje je trebalo iskoristiti i na kojem se itekako moglo zaraditi.

Sama veličina engleskog kolonijalnog carstva bila je golema. U sjevernoj Americi držala je dominon Kanadu, a u južnoj Britansku Gvajanu. U Africi je držala teritorije kao što su Sierra Leone, Obala Bjelokosti, Togo, Nigerija i druge. Uz to, Britanija je posjedovala Austaliju i Novi Zeland, a i najveći dio Indije. Svako od tih područja bio je od specifične važnosti za Veliku Britaniju: Afrika ponajprije zbog trgovine robovima, Amerika zbog trgovine pamukom, Novim Zeland i Australija kao kažnjenička kolonija.

Do svojih kolonijalnih područja Engleska nije dolazila lako, a nerijetko su izbijali sukobi. Stvaranjem SAD-a Engleska je od 1783. godine počela gubiti političku prevlast u Americi, a kao odgovor na to, okreće se Aziji. U svojem najmoćnijem trenutku Velika Britanija kontrolirala je sve trgovačke putove u Indijskom oceanu, od Rta Dobre Nade do Hong Konga i od Adena do Adelaida. Godina 1812.-1815. dolazi do sukoba sa Amerikom. Povod mu je bila britanska protublokada, koja je bila odgovor na Napoleonovu kontinentalnu blokadu.⁷ Razlog je bio u smanjenoj britanskoj trgovini, smanjenju izvoza i niskog profita. U tom sukobu engleski su vojnici stigli sve do Washingtona, ali dolazi do potpisivanja mirovnog sporazuma u Gentu. Postignut je trajan dogovor da će Engleska i SAD ubuduće sve svoje sukobe, nespornazume i probleme rješavati na miran način.⁸

Najvažnija britanska kolonija bila je nesumljivo Indija. Do 1805. godine na indijskom je podkontinentu hegemonija Istočno-indijske kompanije bila nepobitna činjenica.⁹

Nakon trećeg rata između Matatha i Britanaca (1813.-1823.) dolazi do kraja najozbiljnije prijetnje Kompaniji. Osvajanjem Sinda (1843.) i punjabske države Sikha (1849.) britanski je imperij bio uokviren prirodnim granicama na sjeverozapadu, dok se na sjeveru ratom s Nepalom (1814.-1816.), proširio do Himalaje.

6. VIPS; vol.13, 6343.

7. Vidi bilješku 1.

8. TREVELYAN, G.M., 353.

Britanci su se na istoku sukobili s burmanskom državom i do 1885. godine pripojili su sva njena područja uključujući i Assam.

Dalhousijeva doktrina o gubljenju prava na vlast (1848.-1856) dovodi do pretvaranja autonomnih ali i zavisnih država, kao Oudh i nekoliko kraljevstva Maratha u izravno upravljene teritorije. Godine 1857. dolazi do velikog ustanka, koji započinje kao ustanak sepoya ali uskoro joj se priključuju i prinčevi, zemljoposjednici i seljaci u sjevernoj i središnjoj Indiji, a ugušen je tek nakon 14 mjeseci teških sukoba. Vlast nad Istočno-indijskom kompanijom tada preuzima britanska kruna. Indija je u svjetskom gospodarstvu sudjelovala jedino i isključivo kao britanska kolonija. Monopol Kompanije nad tržištem ukinut je 1833. godine, kao rezultat stalnih pritisaka britanskih trgovačkih i poslovnih interesa koji su požurivali razvoj modernog transporta u Indiji kako bi se olakšao uvoz britanske manufakturne robe. Tek nestašica pamuka u Lancashireu, uzrokovana američkim građanskim ratom, dolazi do procvata proizvodnje pamuka u Dekanu, a time i do regionalne specijalizacije u sistemu kultura.¹⁰

Razvoj željeznice, financiran uglavnom britanskim kapitalom i otvaranje Sueskog kanala 1869. godine, pridonijeli su sedmerostrukom povećanju indijske vanjske trgovine između 1869. i 1929. godine.¹¹ Ipak, usprkos jakoj britanskoj konkurenciji, sami indijski poduzetnici razvili su niz modernih industrijskih grana uključujući tekstilnu, željeznu i čeličnu.¹²

ENGLESKO DRUŠTVO U 19. STOLJEĆU

Tokom svoje duge prevlasti torijevska i vigovska aristokracija usavršila je novi oblik državnog aparata, tj. kabinetni sustav (vlada sastavljena od ministara odgovornih parlamentu), a zahvaljujući tom sistemu dolazi do jačanja Donjeg doma koji je uz pomoć Pitta i Castlereagha pobjedio Napoleona te Engleskoj donio stogodišnju sigurnost i mir.

Razvojem industrije javlja se nova politička sila kojoj se trebalo dopustiti da sudjeluje u vlasti, bili su to radnici i srednja klasa. Neravnoteža između njih mogla je odvesti Englesku u građanski rat i destabilizirati državu.

Za razliku od Kontinenta, u Engleskoj se demokracija uvodila polako i postepeno, te su se politička prava bez većih potresa i problema širila na sve građane. Velika Britanija to može zahvaliti ponovno, razdoblju mira i vanjske sigurnosti Viktorijanskog doba. Sam prijelaz na demokraciju pomoglo je to jačanje dvodomnog sustava, tj. sve veći utjecaj Donjeg doma.

Za vrijeme neprijeporne vlasti torijevaca kojom započinje 19. stoljeće, sistem političkih grupa donekle je zamijenio Englezima svojstvenu tradiciju dviju vječitih stranaka. No u vrijeme prijedloga o izornoj reformi, *Reform Bill* (1830. – 1832.) vigovci su svoje stare tradicije osvježili novim parolama i programom, pa su otad obje stranke napredovale odražavajući u svom razvoju raznolikost društvenih veza u svijetu koji se brzo mijenjao.¹³

S druge strane 19. st. ne samo da donosi novu, demokratsku ideju u parlament, kao i u sve slojeve društva, već stvara velik broj novih javnih ali i privatnih organizacija koje su se bavile svim aspektima i sferama ljudskog života i djelovanja. Bilo je to vrijeme stvaranja i djelovanja čitavog spektra radničkih udruženja, dobrotvornih društava, saveza, odbora i komisija koje su nastojale poboljšati i unaprijediti društvo.

9. TIMES, 129

10. TIMES., 133.

11. TIMES., 134.

12. TIMES., 134.

13. TREVELYAN, G.M., 374.

Bilo je to vrijeme gentlemen, u društvu se stvarala slika o romantičnom muškarcu koji, ne samo da je obrazovan i radišan (samim tim i bogat) već čovjek koji nastoji pomoći drugima, koji je uvijek uslužan i na raspolaganju kraljici i čitavom društvu, čovjeku kojem je osobni životni cilj i zadatak dobrobit ljudi koji nisu imali toliko sreće u životu. Devetnaesto stoljeće je vrijeme u kojem su parlament i lokalna uprava počela reagirati na potrebe zajednice kao cjeline, te je veću pažnju posvetila odgoju, medicini, zdravstvu ali i umjetnosti. Dok su se u ostatku Europe ljudi borili za svoja osnovna ljudska prava kao što su to činili 1848. godine, u Engleskoj svaki je čovjek težio za vlastitim napredovanjem kako u obrazovanju, tako i u umjetnosti, te je pokušavao biti što bliži onom idealu "pravog Engleza".

Još jedna važna promjena u engleskom društvu bio je status nositelja državne uprave i njenih nižih, ali ne i manje važnih dijelova – činovništva.

U zadnjim desetljećima 19. stoljeća uvođenjem općih prijamnih ispita kao metode za ulazak u državnu službu oduzeta su činovnička mjesta iz ruku političkog trgovanja.¹⁴ Ono sada postaje mjesto koje se ne dobija i ne nasljeđuje, tj. nije zasnovano na društvenom aspektu i ne podlaže diktatu politike i trgovine, već se zaslužuje vlastitim trudom, obrazovanjem i radom. Samim tim, činovnički aparat postaje efektivniji, sposobniji i teži konstantnom poboljšanju i usavršavanju, što dovodi i do velikih pomaka ka demokratizaciji i poboljšavanju te sveopće dobrobiti društva. Razvoj stalnog i nepolitičkog činovništva u Engleskoj, koje sada posjeduje veliku stručnost, iskustvo i znanje ublažio je, ponekad komplicirani odnos između središnje vlasti i lokalne uprave, te između privatnih i državnih organizacija.

Uređenje engleskog društva nije se oslanjalo i tražilo uzor u Europi: parlamentarni sistem rođen je u Engleskoj, i samim tim oblikovan i uređen prema engleskom shvaćanju politike, vlasti i društva; državne inspekcije, sindikalizam, zadružni pokret također su bili engleskog podrijetla, a i činovništvo po tradiciji i posebnim metodama ulaska u službu preko prijamnih ispita bilo je engleskog karaktera.¹⁵ Važno je spomenuti još jedan faktor u kojem je Engleska 19. st. prednjačila i gdje postavlja uzor drugim zemljama i sustavima, a to je bila sve veća uloga žena u društvu. Engleska je daleko dogurala od Društva plavih čarapa¹⁶ u kojem su se žene okupljale u salonima i razgovarale o društvenim zbivanjima, politici, umjetnosti i glazbi, te su predstavljale intelektualni pokret žena 18. stoljeća.

Devetnaesto stoljeće predstavlja ženu koja više nije samo majka i kućanica (u nižim i srednjim slojevima), već osoba koja radi i ravnopravno sudjeluje u prehranjivanju svoje obitelji i samim time, želi i zahtjeva veća prava za sebe i svoju djecu koju potiče na obrazovanje i aktivnu ulogu u društvu. Odgoj žene, koji je u nižim slojevima bio gotovo nepostojeći, ubrzo se izjednačio s odgojem muškaraca, dok se od žena višeg sloja nije očekivalo samo znanje sviranja glasovira, crtanja mrtve prirode po cijele dane i znanjem nekoliko riječi francuskog jezika, već i konstantan rad na vlastitom obrazovanju ne samo u trivijalnim stvarima kao što je kukičanje i odabir pravog šešira s pravom haljinom, već opsežno znanje o povijesti, politici i "stanju u svijetu".

14. TREVELYAN, G.M., 374.

15. TREVELYAN, G.M., 393.

16. Društvo plavih čarapa je ženski književni klub, osnovan sredinom 18. stoljeća u Londonu. Žene koje su se nalazile po salonima i raspravljale o književnosti ali i društvenim pitanjima, nosile su, kao znak raspoznavanja, plave čarape.

TRADICIJA SAJMOVA

Sajmovi, kakvima ih mi danas znamo, nastali su iz ljudske potrebe za organiziranim sistemom trgovine i razmjene dobara.

Prvi sajmovi u Engleskoj nastaju u srednjovjekovno vrijeme zbog nemogućnost trgovaca da prodaju svoje proizvode malobrojnom stanovništvu naselja u kojem su živjeli. Sajmovi u Engleskoj nastajali su na ekonomskoj bazi i nisu sadržavali, kao sajmovi u Europi, vjersku komponentu.

Uz proizvode, na sajmovima se nudila i zabava koja je privlačila nižu klasu. Kako je popularnost sajмова u Engleskoj konstantno rasla, tako su se do 17. stoljeća glumačke skupine udružile s trgovcima. Skraćene verzije djela velikih umjetnika kao što su Spencer, Shakespeare i Marlowe privlačile su šire mase koje su spajali ugodno s korisnim. Takvi sajmovi obično bi trajali oko tjedan dana kada bi i cijela organizacija preselila u drugi grad. S vremenom, predstave su počele privlačiti i višu klasu koja je dolazila zbog poznatih i popularnih predstava ali i kako bi vidjeli jedinstvene proizvode koji su dolazili iz cijele zemlje. S druge strane, sajmovi su privlačili i manje poželjne ljude, ljude koji su se bavili prijevarom, lopove i džepare. Zbog toga su sajmovi dobili negativnu reputaciju, da bi se sve više svodili na godišnje tržnice.¹⁷

Industrijska revolucija dovodi i do promjene sajмова ovisno o mjestima i gradovima gdje bi se održavali. Stariji gradovi s utvrđenim socijalnim slojevima i s dugom tradicijom umjetnosti i kazališta, privlačili su uglavnom niže slojeve koji su tražili jeftinu trgovinu i zabavu. Noviji gradovi nastajali su u blizini rijeka i izvora vode radi potreba tvornica zbog kojih su se i gradili. Takvi se se gradovi razvijali isključivo zbog industrije i samim time, njeni stanovnici bili su većinom radnici. Takvi su gradovi predstavljali idealnu lokaciju za sajmove, donoseći proizvode i zabavu radnicima.

Negativna reputacija sajмова ponovno se javila tijekom 19. stoljeća, nakon serije radničkih pobuna, te ih mnogi političari i moćnici nastoje zabraniti.

Ipak, sajmovi više nisu bili toliko posjećeni i prijeko potrebni kao prije jer potreba za njima više nije bila toliko izražena. Naime, u gradovima je bilo dovoljno trgovina i obrtničkih radnji koje su imale svoj kontinuitet i reputaciju, te stalnu klijentelu, a nudili su robu iz cijele zemlje. Ljudi više nisu imali potrebu svoj novac trošiti na sajmovima i različitim tržnicama.

Naravno da Velika svjetska izložba iz 1851. godine ima svoje korijene u putujućim sajmovima, ali ona je bila toliko više od tih sajмова koji su se održavali isključivo radi trgovine u cilju profita.

Može se reći da Izložba nastaje kao, manje više, podsvjesni odgovor na slične izložbe koje su se odvijale u Francuskoj i koje su se organizirale kako bi se predstavili domaći trgovci i njihova roba i time se još više približili potencijalnim kupcima.

ORGANIZACIJA IZLOŽBE

Prvog dana svibnja, 1851. godine kraljica Viktorija otvorila je Veliku izložbu industrijskih djela svih nacija u novootvorenoj i novoizgrađenoj kolosalnoj Kristalnoj palači u Hyde Parku u Londonu.

Prvog dana izložbe nekoliko desetaka tisuća ljudi nahrupilo je u nadi da će vidjeti kraljicu, ali i sva čuda svijeta. Do zatvaranje izložbe nekliko mjeseci kasnije, broj posjetitelja pre-

17. www.vanderbilt.edu

mašio je šest milijuna, a izložba je postala simbol engleskog društva i razvitka. Put koji je do toga doveo, bio je dugotrajan i trnovit te je nekoliko puta ozbiljno doveden u pitanje.

Proces stvaranja i organiziranja Velike izložbe uvelike je bio napor nekolicine ljudi koji su se morali nositi s različitim problemima i preprekama koje je proces njenog stvaranja gotovo svakodnevno nosio.

Grupa ljudi odgovorna za ideju izložbe većinom su pripadali Društvu umjetnika čiji je cilj bio unaprijediti umjetnost, gospodarstvo i trgovinu.

Osnovano 1753. Društvo umjetnika, a od 1847. godine nazvano Kraljevskim društvom, radilo je na unaprijeđenju i popularizaciji novih strojeva i izuma na području industrije, umjetnosti, i ostalih grana ljudskog djelovanja. Organiziranjem raznih malih izložbi i novčanim nagradama htjeli su unaprijediti društvo, ali i pomoći siromašnima i nezaposlenima. Nakon jedne takve izložbe koja na prvi pogled nije bila uspješna zbog malog broja izlagača i posjetitelja, počelo se govoriti o potrebi organiziranja veće i opsežnije izložbe.

Nakon početnih priprema, koji su se većinom svodili na razne razgovore koji nisu daleko vodili, pravi zamah izložba dobija nakon što princ Albert, 1847. godine postaje predsjednikom Društva. Time ono dobija pravi legitimitet i važnost.

Sam je Albert, rođeni Nijemac, bio osobno uvjeren da Englezi ne shvaćaju i ne cijene umjetnost dovoljno i bio je spreman to mijenjati. Naravno, kao suprug engleske kraljice, čija je funkcija bila, manje ili više ceremonijalna, jedva je dočekaao priliku da se dokaže u nečemu i napravi nešto što bi bilo na ponos njemu i cijeloj državi.

Sljedeći korak bio je sastavljanje odbora, a njegovi članovi bili su John S. Russell, Francis Fuller, Charles W. Dilke i Robert Stephenson, a kasnije im se pridružuje, štoviše preuzima vodeću ulogu i Henry Cole koji započinje s konkretnim planiranjem izložbe.

Odbor je imao ideju pozivanja različitih obrtnika koji bi pokazivali svoje proizvode i izume, no odaziv je bio vrlo slab. Odbor je doživio potpuni neuspjeh. Osim što Odbor nije dobio nikakvu novčanu potporu, ali ni simpatije ni potporu javnosti, nije ni bilo dovoljne suradnje među zanatlijam i trgovcima koji bi eventualno bili zainteresirani za izlaganje svojih proizvoda. Godine 1850. Russell nudi nagradu od 50 funti za seriju modela i dizajna koji bi popravili opći ukus i bili na dobrobit čitavog naroda i na ponos zemlji. Bio je to jednostavan ali efektivan pokušaj poticanja novih manufaktura i izuma. Nagradu je dobio Henry Cole, pod pseudonimom Felixa Summerlyja, sa jednostavnim servisom za čaj.

Bio je to bijeli porculanski set, bez prevelikih ukrasa, jednostavan i jeftin za proizvodnju. Čak je i sam Albert kupio jedan set za Buckinghamsku palaču, da bi se na kraju i susreo s Coleom. Na Albertov nagovor pridružuje se Društvu i sve aktivnije sudjeluje u organizaciji izložbe. Cole je vjerovao u napredak, slobodu mišljenja i trgovine, ali i u primjenjivanju znanosti i novih otkrića u industriji.

Iako je Društvo umjetnika već organiziralo nekoliko manjih izložbi, imali su velikih problema u uvjeravanju i nagovaranju ljudi na sudjelovanje, najviše zbog niskog interesa javnosti i posjećenosti. Pomak naprijed dolazi tek s uplitanjem medija, koji su izložbu prikazivali u pozitivnom svijetlu. Još jedan čimbenik koji na kraju ide u korist izložbi i njenoj velikoj posjećenosti bio je i razvoj željeznica i željezničkog prometa koji je mogao brže i učinkovitije povezati ljude iz cijele zemlje, te skratiti putovanja koja su do tada bila ne samo dugotrajna i skupa, već i opasna. Dolaskom vlakova i željezničkim povezivanjem cijele Britanije ljudi su postali bliži jedni drugima više nego ikad i svatko je mogao otići na drugi kraj zemlje i povezati se sa stanovnicima udaljenih mjesta. S druge strane, sami proizvođači i trgovci mogli su dovesti svoje proizvode do željenog odredišta brže i jeftinije što je rezultiralo konkurentnošću proizvoda, boljom kvalitetom i nižim cijenama.

Sada su se trgovci mogli brže širiti na druge gradove i otvarati nova područja za plasman svojih proizvoda pa im sada ideja o jedinstvenoj izložbi gdje bi svoje inovacije pokazali široj masi ljudi, nije bila toliko strana i odbojna. Sve više uviđaju koliku im priliku pruža događaj kao što je izložba gdje bi mogli promovirati svoje proizvode, ali i sklopiti nove poslove i pronaći dobre partnere za suradnju. Pojavom sve veće konkurentnosti i pojeftinjenja proizvoda, javlja se želja za potvrđivanjem i unaprijeđenjem kvalitete postojećih proizvoda, ali i stvaranjem novih koji bi postigli bolju cijenu i bili konkurentniji na sve većem engleskom tržištu, ali i šire. Razvitak tržišta i njegovo širenje omogućila je sama industrija koja je pojavom strojeva masovne proizvodnje omogućila stvaranje gotovog proizvoda na brz i efektan način.

To je bila jedna strana priče. Druga strana je promjena koja se dogodila kod samih potrošača. Ljudi su sada mogli birati između nekoliko ponuđača istog proizvoda. Postaju izbirljiviji, zahtjevniji i kritičniji. Zahtjevaju i kvalitetu, ali i nisku cijenu. Bio je to prvi put da se javlja masovni konzumerizam bez kojeg je današnji svijet nezamisliv.

Najvažniju ulogu u svemu odigrala je srednja klasa koja sada zarađuje više i želi lijepe stvari za koju je spremna izdvojiti novac. Russell uspjehu izložbe pripisuje i sveopće ekonomsko stanje u državi. Prošle su četrdesete, poznate kao „gladne godine“.

Sve to dovodi do sve većih zamaha u organiziranju izložbe iz 1851. godine i njenog golemog uspjeha. Henry Cole se, nakon razgovora s Albertom i ulaska u Odbor za organizaciju izložbe povezuje s predsjednikom Odbora za trgovinu, H. Labouchereom i delegatom za Drvo i šume koji bi mu pomogli u organiziranju tako velikog pothvata. Nakon toga traži potporu parlamenta te priprema opsežan plan izložbe. Albert je naglasio tri najvažnija faktora izložbe: izlaganje, natjecanje i poticanje. Generalni plan i okvir na kojem nastaje izložba napravljen je 30. lipnja kada su se sastali Albert, Cole, Francis Fuller i Thomas Cubitt, samozvani arhitekt koji je sagradio Osbourne.¹⁸ Jedno od važnih pitanja o kojem se raspravljalo na tom sastanku bilo je i pitanje nacionalnog ili internacionalnog sadržaja izložbe, imajući u vidu težinu organiziranja internacionalne izložbe zbog očitih problema u sakupljanju izložaka iz cijelog svijeta i prijevozu u London. No Albert je bio odlučan da izložba bude internacionalnog karaktera i da...*treba prigrliti strane proizvode*...¹⁹ Na sastanku se također odlučivalo o dodjeli velikih novčanih nagrada i daljnjem poticanju proizvodnje onih proizvoda koji mogu dovesti do poboljšanja same manufakture i industrije.²⁰ Dva tjedna kasnije Albert, Cole, Fuller i Russell sastaju se s Peelom, koji ih je, iako podupirao, savjetovao da se pobrinu za dovoljan broj izlagača prije nego li nastave s planiranjem izložbe. Cole je bio nezadovoljan sporošću kojom se organizacija odvijala, složenom i beskorisnom birokracijom, nedovoljnim brojem delegata koji bi agitirali i dovodili izlagače, te je zahtjevao brzo i neposredno djelovanje.

Kao jedan od načina popularizacije projekta vidi u imenovanju Kraljevskog odbora koji bi bio odgovoran za samu organizaciju, dok se Društvu umjetnika predaje uloga sakupljača donacija i osiguravatelja financijske potpore čitavom projektu. Nedostatak financija i ljudi dovodio je čitav projekt u pitanje kao i sudjelovanje princa Alberta u njemu koji je želio biti siguran da će uspjeti. Društvo umjetnika sada odlučuje da im treba 20000 funti za početak radova koje i dobijaju privatnom donacijom potpisivanjem ugovora s obitelji Munday. Napokon se krenulo s većim zamahom. Društvo se zatim obraća The Timesu koji piše pozitivan članak o čitavom projektu, osiguravajući time potporu i drugih zemalja poput Francuske i Njemačke.

18. Osbourne je jedna od vila za odmor kraljevske obitelji sagrađena na Isle of Wight.

19. AUERBACH, J., 61.

20. AUERBACH, J., 61.

Potaknut sve većom potporom i zanimanjem kako u zemlji tako i u inozemstvu, princ Albert odlučuje javno djelovati i tako dati svoj osobni pečat pothvatu koji bi zajamčio veće donacije, te organizira sastanak sa bogatašima i moćnicima u zemlji. The Times donosi članak koji govori da je samom sastanku sudjelovalo nekoliko stotina bogataša koji su bili voljni novčano poduprijeti nadolazeću izložbu. Na njemu Albert inspirativno govori o Izložbi i čitavom projektu: *...Živimo u periodu nevjerojatne tranzicije koji se ubrzano približava ostvarivanju onog veličanstvenog cilja kojem čitava povijest stremi: jedinstvo čovječanstva... Gospodo, Izložba 1851. testirat će na kojem je stupnju razvoja samo čovječanstvo i dati će nam novu polaznu točku iz koje će se sve nacije nastaviti razvijati...*²¹

Cole je na tom sastanku predstavio plan izložbe i njegove ciljeve. Govori o izložbi koja će predstavljati ono najbolje što svijet ima za ponuditi, kako sirove materijale tako i gotove proizvode u njihovom punom sjaju. Govori o prednostima koje britanskoj industriji donosi izložba, o natjecanju među nacijama ali i direktnim i neposrednim dobrobitima koje izložba donosi, a odnosi se na turizam i strane kupce. Naravno da su sada potencijalni ulagači htjeli zgrabiti priliku i sudjelovati u projektu koji je prihvaćao samo najbolje od onoga što svijet poznaje i nudi, uz punu garanciju same kraljevske obitelji predvođene Albertom.

Nakon toga sastanka Albert i Cole dogovaraju imenovanje članova Kraljevskog odbora. Popis ljudi koji su ulazili u njega objavljen je 3. siječnja 1850. godine. Cilj djelovanja odbora bio je pronalazak odgovarajuće mjesta za odvijanje izložbe, pronalaska najboljeg načina na koji će se predstaviti strani izlagači, te uspostavljanje kriterija po kojem će se dodjeljivati novčane nagrade. Odbor se sastojao od najvećih uglednika engleskog društva; princ Albert kao predsjednik te članovi: Earl Granville, John Russell, Charles Barry, William Cubitt, Richard Cobden, William Gladstone, Philip Pusey, William Thompson i mnogi drugi.

The Times je hvalio ovaj popis kao dokaz vladine nepristranosti tako što je: *...svaka strana političkog mišljenja u zemlji i svaki veći interes u državi... prisutan u Odboru...*²²

Naime, bili su to ljudi koji su trebali predstavljati različite djelove društva, a to je uključivalo aristokraciju, znanost, industriju, umjetnost, trgovinu i financije. Kraljevski odbor za planiranje Velike izložbe bio je svojevrsan mikrokozmos različitih političkih sila koji je činio čitav projekt „zajedničkim djelom“ i gdje nijedna stranka ili pojedinac nije mogao preuzeti zasluge, zbog čega je čitav projekt bio državna stvar od sveopće važnosti i dobra.

Bilo je to vrijeme kada se stari vigovsko-torijevski sustav mijenjao sa sustavom liberala-konzervativaca, te je sama izložba igrala veliku ulogu u spajanju liberala. Dolazi do spajanja svih onih koji su naginjali i zauzimali se za slobodnu trgovinu, a koji osim toga nisu imali puno toga zajedničkog.

Štoviše, Velika izložba bila je uvelike sila koja je sudjelovala u kreiranju Liberalne stranke utjelovljivanjem liberalnih ideja u svojoj strukturi i organizaciji, a to su ponajprije bile slobodno tržište i trgovina, edukacija i demokracija.

Početkom siječnja 1850. godine, na svom prvom sastanku, Kraljevski odbor odabarao je izvršno povjerenstvo čija je funkcija, između ostalog i slanje nalogodavnog pisma gradonačelnicima svih gradova. U pismu kraljica objavljuje da je osnovan Kraljevski odbor koji organizira izložbu i poziva sve zainteresirane na suradnju. Slično je pismo poslano različitim trgovačkim komorama i poljoprivrednim društvima.

21. LEAPMAN, M., 25.

22. AUERBACH, J., 72.

Njima su organizatori apelirali za pomoć raznim financijskim, trgovačkim, industrijskim i poljoprivrednim bazama koje bi imale interesa u sudjelovanju na izložbi ili financijski je poduprli.

Lord Stanely napisao je memorandum u kojem ističe kako svako selo i zaseok ima priliku predstaviti sebe i svoje proizvode u nadolazećoj izložbi.²³

Kao sljedeći korak, Odbor je odlučio urediti lokalne odbore koji bi neposredno i na licu mjesta agitirali i promovirali izložbu. Samo formiranje lokalnih odbora započelo je već 1849. godine, a ubrzo su se proširili i njihov je broj u samo nekoliko mjeseci bio veći od 300.

Uloga lokalnih odbora bila je poticanje gradova, ali i sela na sudjelovanje, pri tom apelirajući na njihov osjećaj dužnosti i ljubavi prema zemlji i kraljici, nacionalnoj slavi i lokalnom ponosu, što god da je djelovalo. Isticalo se da je čast i slava pojedinca ili obrta sudjelovati na izložbi i tako prikazati sebe i svoje proizvode u najboljem svjetlu na najboljem mjestu na svijetu - Velikoj izložbi. Lokalni su odbori više uspjeha imali na sjeveru zemlje, što je i razumljivo zbog veće industrijske razvijenosti.

Jedan od najjednostavnijih načina privlačenja sudionika bila je simbolično potpisivanje u malu crvenu knjižicu, koja je odražavala nacionalni ponos i slavu. Na koricama knjige koje su sadržavale kraljevski pečat u zlatu je stajao natpis: „Promotori Velike izložbe industrije svih nacija koja će se održati 1851. pod predsjedovanjem Njegovog Veličanstva princa Alberta.“²⁴

Premda su lokalni odbori, više ili manje dobro obavljali svoj posao i iako je Kraljevski odbor uspio za manje od godinu dana organizirati izložbu sa više od 100 000 izložaka u novoizgrađenoj i dotad neviđenoj zgradi koju je posjetilo više od šest milijuna ljudi, nije sve išlo glatko. Sav posao oko planiranja i izvedbe radili su razni pododbori, te nekoliko sposobnih ljudi na čija je leđa pao sav teret organizacije. Ponajprije je to bilo Izvršno povjerenstvo na čelu s Robertom Stephensonom, L. Playfairom i pukovnikom J. A. Lloydom koji su bili predstavnici između više od 300 lokalnih odbora, te tajnikom Digby Wyattom koji je izvršavao svakodnevne, suhoparne administrativne poslove koji su više odmagali nego pomagali. Izvršno je povjerenstvo bilo odgovorno za nabavljanje i prikupljanje donacija, organiziranje izložaka, reguliranje cijena ulaznica, sigurnosti zgrade, ljudi u njoj i svega ostalog što dolazi s tim.²⁵ Uskoro se ponovo javio problem financija. Kako je Kraljevski odbor samim stvaranjem postao javno društvo, iskrslilo je pitanje njenog, sada nezakonitog, privatnog financiranja kroz ugovor s Mundayjima. Javnost je bila protiv privatnog financiranja javnog i nacionalnog događaja kao što je Izložba. Iako je ugovor s Mundayjima potpisan u začetcima organizacije izložbe, sada se na taj ugovor gledalo kao na privatizaciju. Tisak i javnost napada Kraljevski odbor i optužuje ga da organizira privatnu izložbu u kojoj će najviše profitirati sam Munday. Ugovor je uskoro raskinut. Razlog se može naći u očitom strahu od privatnih kapitalista koji bi najviše mogli profitirati na događaju koji je od državne javnosti i samim tim pripada čitavoj naciji. Raskidanje ugovora sa privatnom osobom, izložba se financirala isključivo donacijama i samim time se redefinirala kao nacionalni, javni događaj na dobrobit svih njenih građana. Nakon rješavanja problema financiranja izložbe, javio se problem same organizacije. Trzavice između članova Odbora nerijetko su bile važnije od konkretnog rada na organizaciji i kočile su njeno napredovanje, te je konstantno dovodile u pitanje. Jedan od najrevnijih i najzaslužnijih ljudi u izradi i izvođenju planova, Henry Cole bio je poznat kao jako neugodan čovjek s kojim je bilo teško surađivati i koji nije pristajao na kompromise i suradnju. Često se sukobljavao s ljudima kojima je nametao svoje stavove i načine rada.

23. AUERBACH, J., 73.

24. AUERBACH, J., 73.

25. AUERBACH, J., 74.

Najvažniji problem s kojim se suočio Kraljevski odbor bio je odabir mjesta na kojem će se sama izložba održati, ali i izgradnja zgrade za tu priliku. Stoga je jedan od prvih koraka Kraljevskog odbora bilo i osnivanje Odbora za gradnju, koji se većinom sastojao od uglednih inženjera i arhitekata. Prvi zadatak novoosnovanog odbora bio je odabir lokacije za održavanje izložbe. Naravno, i tu dolazi do određenih problema. Albert i Cole razmatrali su mnoge lokacije i dolaze do zaključka da je Hyde Park, kao srce Londona, najbolje i najprikladnije mjesto. Dovoljno je udaljen od užurbanog centra grada čime je omogućeno minimaliziranje gužve i smetnji u odvijanju svakodnevnog života, a dovoljno je blizu da svatko može doći i uživati u izložbi. Kako je Albert zaključio: *...još jedna prednost Hyde Parka bila je što...omogućuje svima dostupnost, višim i nižim slojevima, bogatim i siromašnim...*²⁶ S druge strane, postojala je određena suzdržanost prema Hyde Parku kao lokaciji za održavanje izložbe. Odbor je smatrao da je London postao prenapučen, i kao prepreka javlja se problem transporta izložaka, a kao alternativna lokacija razmatra se Regent's Park, Primrose Hill i Victoria's Park. Ipak, na kraju se Odbor odlučio za održavanje izložbe u Hyde Parku. Nakon odabira lokacije, Odbor je otvorio natječaj za izgradnju zgrade u kojoj će se izložba postaviti. Po završetku natječaja Odbor je morao izabrati između više od 250 idejnih prijedloga koji su u isto vrijeme bili izloženi u Institutu civilne inženjerije. No, u izvješću iznesenom 3. lipnja, Odbor je odbio sve prijedloge i prihvaća vlastiti, kojeg je sastavio Brunel. Bila je to jednostavna zgrada od cigle i metala. Javnost se zgrozila nad neuglednošću zgrade koje bi ne samo zauzimala mnogo prostora, već i narušila izgled Hyde Parka, smatran plućima Londona. Smatralo se da će takva „grozota“ u park privući bezbroj litalica, sitnih lopova i kojekakvih kriminalaca. U jednome je javnost bila složna: toj zgradi nije mjesto u Hyde Parku, a zgrada koja bi tamo trebala biti postavljena treba se maknuti po završetku izložbe. Sreća se ipak napokon osmjehnula čitavom projektu koji je stao bez ikakve nade u povoljno rješenje situacije. Naime, mladi arhitekt krajobraza (vrtlar), Joseph Paxton, u samo nekoliko dana pravi genijalan plan građevine u kojoj bi trebala biti smještena izložba.

U samo jednom popodnevnu stvoren je nacrt zgrade koje će postati simbol čitave zemlje i nacije, zgrade koja će predstavljati najveći napredak arhitekture i dizajna i nadići samu izložbu koja se u njoj održavala. Ljudi će dolaziti ne samo vidjeti unutrašnjost, već i to kolosalno izdanje zvano Kristalna palača.

KRISTALNA PALAČA

Posebno mjesto u održavanju Velike svjetske izložbe 1851. godine ima sama zgrada u kojoj se ona održavala. Bila je to genijalno izgrađena, zapanjujuća građevina o kojoj se do danas nije prestalo govoriti. Dotada najveći zatvoreni prostor koji je svijet imao prilike vidjeti, građen inovativnom tehnikom i novim materijalima za gradnju. Konstrukcija u potpunosti izgrađena od čelika i stakla izazivala je oduševljenje i strahopoštovanje, a predstavljala je pogled u budućnost arhitekture u mnogočemu nenadmašenu sve do danas. Bila je to zgrada koja je svojim imenom, Kristalna palača, utjelovila pogled Engleske ka budućnosti, napretku i inovaciji, a nastala je iz pera genijalnog vrtlara i arhitekta staklenika Josepha Paxtona.

Priča oko gradnje same Kristalne palače zanimljiva je koliko i ona sama. Kristalna palača nazvana je djelom „proto-moderne arhitekture“, a njen su dizajn preuzimali arhitekti diljem Europe i svijeta.

26. AUERBACH, J., 75.

Nakon problema koje je Kraljevski odbor imao sa odbijanjem svih pristiglih prijedloga nacrtu zgrade, bilo zbog financija ili nemogućnosti izgradnje u kratko vrijeme kojim je raspolagala i nakon nezadovoljstva javnosti prijedlogom koji je iznio sam Pododbor za građevinu, sudbina se umiješala i za svega nekoliko dana izrađen je i prihvaćen Paxtonov prijedlog. Zahvaljujući toj građevini, Paxton dobija titulu viteza, a svoju karijeru nastavlja kao član Parlamenta. Joseph Paxton bio je sin vrtlara koji je i sam u dobi od 23 godine radio kao vrtlar u službi grofa od Devonshirea. Samom igrom slučaja on postaje glavnim arhitektom i graditeljem Kristalne palače. Po dolasku u London zbog razgovora o željeznicama, Paxton (ujedno i jedan od direktora željeznice) sastaje se sa Ellisom, članom Kraljevskog odbora. Iako su se sastali zbog razgovora o željeznicama, razgovor je skrenuo s teme i počeli su pričati o nadolazećoj izložbi. Paxton, koji do tada nije vidio niti jedan nacrt te zgrade, Ellisu nudi vlastitu ideju koja mu je bila u glavi. Tjekom zakazanog sastanka zbog kojeg je i došao u London, na komadiću papira pravi prvi nacrt Kristalne palače, te ga pokazuje Ellisu.

Ellis ga tada predaje Coleu, koji sad od Paxtona traži razrađeniji plan sa listom ukupnih troškova gradnje. Sljedeći dan Paxton dolazi na audijenciju kod Alberta, nakon čega se sastaje sa izvođačima radova i proizvođačima sirovina kako bi sastavio prijedlog troškova. Paxton je u dogovoru sa partnerima dogovorio ukupne cijene i troškove i napravio detaljan nacrt zgrade koji je i prihvaćen. Sve to napravio je u roku od svega osam dana.

Paxtonov plan bio je upravo ono što je Odboru trebalo. Zgrada je bila zbog svog građevnog materijala, koji se sastojao od čelika i stakla, jednostavna za izgradnju, ali i za rastavljanje po njenom završetku i premještanju iz Hyde Parka.

Iako je *The Times* oduvijek bio protiv gradnje u Parku, nazivajući Paxtonov plan „običnim golemim staklenikom“²⁷ javnost je bila zadovoljna i gradnja je mogla započeti.

Iako je već i ranije Paxton znao eksperimentirati sa čelikom i staklom i bio je poznat po gradnji staklenika, ovaj pothvat bio je golemih razmjera i predstavljao je dostojan zadatak za njega. Uskoro je i tisak stao na njegovu stranu pa građevinu uzdiže u status ikone i zaštitnog znaka Londona i čitave Velike Britanije. Gradnja goleme zgrade, najveće do tada na svijetu, duge 563 metra, a široke 140,²⁸ trajala je nevjerojatnih nekoliko mjeseci, od rujna 1850 do siječnja 1851. godine.²⁹ Pothvat je bio uspješan ponajprije zahvaljujući Paxtonu, ali i Foxu i Hendersonu, inženjerima i dobavljačima željeza, te Chance Brothersu koji su bili dobavljači stakla. Rješenje da se kao građevni materijal koristi staklo i čelik, bilo je najjednostavnije, ali i najjeftinije. Većina građevnog materijala činili su blokovi stakla i željeza ljevani nerijetko i samo 24 sata prije postavljanja. Zgrada je bila dizajnirana i građena tako da je u sebi inkomponirala i goleme brijestove koji su se nalazili u Hyde Parku. Velika je pozornost pridodana i sigurnosti radnika; u vrijeme kada sigurnost na radu nije ni postojala, pravo je čudo da u postupku gradnje Kristalne palače i s obzirom na korišteni materijal, nije poginuo niti jedan radnik. Čak je vojska i policija pomagala u izgradnji, na mjestu testirajući čvrstoću postavljenih dijelova kako bi se osigurala apsolutna sigurnost posjetitelja i izlagača.

Nakon dovršetka izgradnje, Kristalna palača zasjenila je park u kojem se nalazila. Sagrađeno je i nekoliko veličanstvenih fontana s gotovo 12000 mlazova vode, od kojih je najveći dosezao i visinu od 77 metara.

U Park je također doneseno stotine grandioznih kipova, od kojih su mnogi bile kopije djela velikih umjetnika iz čitavog svijeta.

27. AUERBACH, J., 101.

28. AUERBACH, J., 101.

29. AUERBACH, J., 102.

Tu su se po prvi put pokušale prikazati izumrle životinje u prirodnoj veličini, tako da se u Parku mogao i vidjeti čak dinosaur visok nekoliko metara.

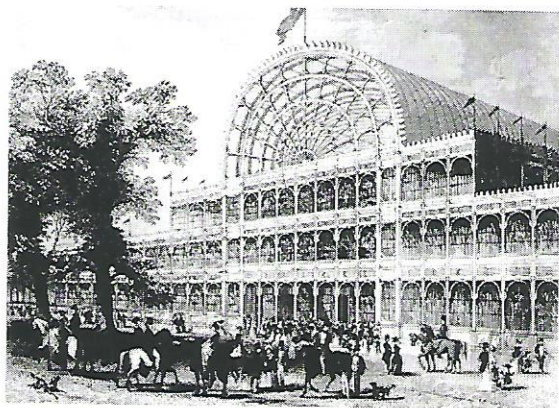
Tijekom gradnje zgrade, popularnost izložbe je rasla i sve je veći broj ljudi svakodnevno dolazio gledati to „čudo ljudskih ruku“. Na izgradnji radilo je i do dvije tisuće radnika, a svakim se danom ispred glavnih vrata okupljao velik broj nezaposlenih u potrazi za poslom. To-like mase ljudi, koje su iz ovog ili onog razloga, svakodnevno dolazile na mjesto gradnje ozbiljno je otežavao posao radnicima, te su izvođači radova, Fox i Henderson počeli naplaćivati ulaz onima koji su htjeli vidjeti zgradu i sve što se oko nje događa. Bio je to jedini način kako bi se smanjio broj znatiželjnika i kako bi se moglo nesmetano nastaviti sa radom. Novac od tih ulaznica išao je u poseban fond za radnike koji su nastradali na radnom mjestu.

Tisak je svakodnevno izvještavao o radovima i njihovom tijeku, pisale su se pjesme, reklame, koje su promovirale nadolazeću izložu i tako se stvaralo pozitivno ozračje i iščekivanje najvećeg događaja stoljeća. Novi su strojevi ubrzavali radove, smanjujući rizik od ljudskih gubitaka. Uz mnoge inovacije, sam Fox je izradio klizeći vagon kojim su se na krov sigurno i jednostavno postavljale staklene ploče.

Nekoliko parnih strojeva koji su postavljeni na mjesto izgradnje i ostali strojevi privlačili su ljude koji su i sam htjeli biti svjedocima izgradnje. The Times opisuje nastajanje Kristalne palače: *...spomenik tome kako se lakoća strukture može spojiti sa izdržljivošću i snagom, zgrada iznimna ne samo po svojoj veličini, već i po ljepoti matematičkih proporcija i pravokutnih linija... sve je napravljeno po pravilima, sve je nekako graciozno i može se reći veličanstveno...*³⁰

Kako se približavao kraj izvođenja radova, i zgrada je nicala, sve se više isticalo pitanje sigurnosti zgrade, odnosno njezine nepropusnosti u slučaju jakih kiša i nevremena.

Tehnike i materijal gradnje bili su dotad gotovo nepoznanica i zgrada je izgledala nesigurno u usporedbi sa solidnim zgradama sagrađenim od cigle koji su Viktorijanci toliko favorizirali. Strahovalo se hoće li zgrada podnijeti desetke tisuća posjetitelja koji će svakodnevno dolaziti. Najviše se strahovalo za galeriju koja je bila sagrađena kao gornji kat na kojem će se postaviti izložci. Odbor je odlučio testirati zgradu uz pomoć civilnog stanovništva i vojske. Nakon što je izgrađena galerija, na nju se naguralo oko 300 radnika kako bi se uvjerali da je struktura dovoljno čvrsta kako bi izdržala izložke i posjetitelje. Galerija se pokazala dovoljno sigurnom i čvrstom. Zgrada je napokon bila završena.³¹

Slika 1. Kristalna palača

30. LEAPMAN, M., 97.

31. LEAPMAN M., 109.

Kako se dan otvaranja bližio, tako je kraljevski par sve češće dolazio u Palaču, a kraljica je nakon svog posljednjeg posjeta prije službenog otvaranja napisala: *...Vratila sam se jako umorna, a glavom su mi odzvanjale slike svih čuda koje sam vidjela, i koje začuđuju svačiji pogled... to pokazuje koliku korist ova zemlja ima od Izložbe i dokazuje kako smo u mogućnosti napraviti gotovo sve...*³²

VELIKA SVJETSKA IZLOŽBA

Dan otvorenja izložbe, prvi svibnja 1851. godine. proglašen je nacionalnim praznikom. Bio je to dan kada je nacija nahrupila vidjeti sva čuda ovoga svijeta, dana kada je svijet pokazao ono najbolje što posjeduje i nudi. Kraljica Viktorija u svom dnevniku na ovaj dan osvrće se riječima: *...ime dragog Alberta zauvijek je ovjekovječeno i svi kritičari i ljudi koji su bili protiv izložbe ili je kritizirali, sada su ušutkani. Zato je posebno lijepo što je sve prošlo tako dobro, bez ijednog zastoja ili problema... Ovaj je dan jedan od najljepših i najvećih dana u našim životima sa kojim se na moju vječnu radost i sreću, ime mog voljenog Alberta veže...*³³

Iako je otvorenje Velike svjetske izložbe postao jedan od najvećih događaja u engleskoj povijesti koji ju je usmjerio na budućnost i razvitak, ono nije prošlo toliko glatko kako se na prvi pogled činilo. Odlučilo se da će samo otvorenje biti privatno, organizirano za uvažene goste i moćnike. Javnost se na tu odluku zgrozila, izložba je sama po sebi trebala biti festival jednakosti. Trebao je to biti događaj koji bi ujedinio ljude svih klasa, događaj za cijeli svijet. Pobunili su se i oni koji su kupili sezonske karte za Izložbu upravo zbog beneficije da mogu vidjeti kraljevsku obitelj i sudjelovati na otvorenju.

Tisak se obrušio na kraljicu i optužio je da ne vjeruje vlastitim podanicima i ljudima oko sebe.

Kraljevski je odbor na kraju odlučio ipak pustiti kupce sezonskih karata da prisustvuju otvorenju. Na kraju, dan otvorenja bio je jedan od najsvečanijih dana, prepun veleposlanika iz cijelog svijeta koji su se došli diviti engleskom geniju i snalažljivosti, bio je to dan kad se slavila Velika Britanija, ono što ona predstavlja i kraljica koja je sa ponosom i divljenjem gledala na pothvat svoga dragog Alberta. U svoj dnevnik o otvorenju Viktorija zapisuje: *...Nikad neću zaboraviti koliko sam bila dirnuta pogledom kroz željezna vrata, palme i mirisno cvijeće, rijeke ljudi koje su se sljevale...golemo oduševljenje i radost na svim licima, prostranost zgrade sa svim svojim ukrasima i izlošcima, zvuk golemih orgulja...i moj voljeni suprug, stvaratelj festivala mira, ujedinjujući industrije cijelog svijeta, sve je ovo bilo stvarno dirljivo, dan koji će zauvijek živjeti...*³⁴ The Times je izračunao da je za pravi obilazak Izložbe potrebno više od 200 sati, a ni to nije dovoljno. O Izložbi nastavlja: *...Javnost treba imati na umu da se prvog dana razgledanja, malo ili gotovo ništa ne može detaljno vidjeti od veličanstvenosti izložaka...*³⁵ Sljedećih dana broj posjetitelja samo se povećavao, a snagama reda naređeno je da se glavna vrata zatvore kada broj ljudi u zgradi premaši broj od 50000 posjetitelja. Važnu ulogu u dobroj organizaciji Izložbe i njenom mirnom odvijanju bile su i snage reda koje su ga održavale tj. vojska i nedavno osnovana civilna policija. Širenje i popularnost policije, kao i legitimitet daje joj upravo ovaj događaj, te se ona nastavlja širiti po cijeloj Britaniji. Prvih mjesec dana cijena ulaznica na Izložbu bila je bila nešto viša; tako se omogućavalo da bogati sloj „na miru“ pogleda sve izloške.

32. LEAPMAN, M., 109

33. www.gutenberg.org/files/24780/24780-h/24780-h.htm

34. LEAPMAN, M., 123.

35. LEAPMAN, M., 133.

Nakon mjesec dana cijena je spuštena na jedan šiling, omogućavajući tako pogled na Izložbu svima, pa i najsiromašnijima.

Još jedna činjenica koja je omogućila masovni dolazak na Izložbu, je već spomenuta - željeznica. Tada se po prvi put javljaju organizirana putovanja i ono što će se kasnije nazivati turističke agencije koje su nudile dolazak i odlazak vlakom na Izložbu, ulaznice, ali i prenoćište onima koji su namjeravali ostati nekoliko dana te tako bolje vidjeti Izložbu, ali i London u koji vjerovatno dolaze prvi put. Bio je to početak turizma i organiziranih putovanja koji su omogućili i pripadnicima nižih klasa da brzo i jeftino putuju.

Sada je gotovo svatko mogao doći iz udaljenog kutka zemlje i prisustvovati jednom od najvećih događaja u povijesti Engleske i postati dio nečega što će se pričavati još godina-ma.

Izložci i znamenitosti

Ono što je činilo izložbu toliko zanimljivom i poznatom bili su njeni izložci.

John Tallis, u opisu izložaka napominje: *...Jedna od najprepoznatljivijih karakteristika Izložbe je njena golema univerzalnost i opsežnost. Ništa nije dovoljno čudno, ništa nije nevažno ili maleno da se ne bi uzimalo u obzir. Svaki mogući izum i alat koji bi služili čovjeku pronašlo je svoje mjesto; svaka realizacija ljudskog genija; svaki trud ljudskog poduzetništva tamo se može zamisliti, te zaokupiti misao najvećih intelektualaca kao i najmanjeg neškolovanog uma...*³⁶ Na Velikoj svjetskoj izložbi prikazano je više od 100000 izložaka, koje je poslalo više od 14000 pojedinaca ili ujedinjenih izlagača iz 32 zemlje.

Izložci su bili podjeljeni u četiri glavne kategorije i 30 razreda, a sastavio ga je Lloyd Playfair.³⁷ Posebnu podjelu i važnost imao je, naravno, britanski dio.

Četiri glavna razreda u koje su smješteni izložci bili su: sirovi materijali, strojevi, proizvođa (manufakture) i likovne umjetnosti.³⁸

• Sirovi materijali

Na ovom se odjelu mogao vidjeti pravi komercijalni aspekt Izložbe. Odnosio se na unaprijeđenje proizvodnog procesa uvođenjem novih materijala i širenjem tržišta i trgovine.

Jedini razlog njihova postavljenja bio je predstavljanje proizvođačima i eventualnim kupcima. Sirovi su materijali činili bazu britanske proizvodnje i najveći izvor njezine moći.

Temeljna podjela bila je ona između napredne organske ekonomije, karakteristične za raniji period moderne Engleske i koja je bila ograničena veličinom produktivne zemlje, te ekonomije koja se bazirala na mineralnoj energiji, koju donosi industrijska revolucija.³⁹

Uz primjerke sirovih materijala, kao što su ugljen, kamen i drvo, prikazana je i njihova povijest, tj njihovo porijeklo, kako su otkriveni, izvađeni te transportirani do tvornica i mjesta obrade gdje se dobijao finalni proizvod i koja mu je namjena. Cilj toga bilo je upoznavanje nacije sa vrijednosti i značajem britanskih kolonija iz kojih je većina sirovina dolazila. Bio je to način prikazivanja bogatstva i moći britanskog carstva.

Indijski je dio, naprimjer, bio toliko popularan da je 1853. godine Društvo umjetnika zajedno sa Istočno-indijskom kompanijom, organiziralo posebnu, Indijsku izložbu.

36. AUERBACH, J., 91.

37. AUERBACH, J., 92.

38. Vidi tablicu 1. na strani 40.

39. AUERBACH, J., 93.

Izložbom se htio približiti pojam carstva običnom Englezu koji nije imao nikakvu predodžbu o njemu niti je bio previše zainteresiran za ono što se događa izvan njegovog „ograničenog“ svijeta.

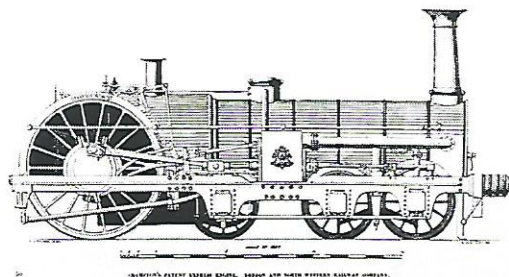
- **Strojevi**

Drugu kategoriju činili su strojevi koji su za svrhu imali upoznavanje ljudi u novotarije ljudskog uma i proizvoda koji su olakšavali proizvodni proces.

Važno je, međutim naglasiti da su organizatori Izložbe „strojeve“ definirali malo šire kako bi uključili mnogo više od strojeva koji su proizvodili različite artikle, te samo 1 od 5 razreda strojeva uključuju i proizvodne strojeve korištene u proizvodnji tkanina, vage, i obične plugove korištene u poljoprivredi.

Najvažniji i najposjećeniji razred u ovoj kategoriji bili su teški strojevi, koji su samo za potrebe Izložbe i radili, a energiju su dobijali putem pare iz za to posebno izgrađenog pogona.

Cilj nije bio samo upoznati ljude sa proizvodnim procesom, već i predstaviti sve prednosti strojne proizvodnje koja je bila učinkovitija i brža.

Slika 2. Lokomotiva

- **Proizvodi**

Proizvodi su spadali u treću kategoriju, od XI do XXIX razreda. Osim što se pokušalo upoznati ljude s novim materijalima, njihovom proizvodnjom i namjenom, pokušalo se i stvoriti društvo koje će masovno kupovati te proizvode. Izložba je bila i način utjecaja na proizvođače da u proces proizvodnje uključe i dizajn i ukus, te da ne misle jedino na profit.⁴⁰

Mnogi izložci prikazani su, ne samo da pokažu da se nešto može napraviti, već da je taj proizvod koristan i moderan. Pokušalo se utjecati na društvo i njihov konzumerizam i potrebnost svega “nepotrebnog” u domu. Naravno da su žene hrlile vidjeti sve novotarije i morale su same posjedovati namještaj koji je tamo prikazan.

Izloženi su razni ukrasni stolovi, klaviri, vaze, sofe, fotelje, tkanine. Sve ono što sada može priuštiti širi sloj ljudi.

- **Likovne umjetnosti**

Zadnja kategorija Izložbe bio je dio koji je predstavljao umjetnost. Princ Albert nije bio zagovaratelj predstavljanja umjetnosti na izložbi koja se trebala koncentrirati na industriju i njene proizvode, ali Odbor je odlučio predstaviti kipove, i razne ukrasne motive iz cijelog svijeta.

40. AUERBACH, J., 109.

Zatvaranje Velike svjetske izložbe

Velika svjetska izložba zatvorena je 10. listopada 1852. godine, a na svečanosti zatvaranja bilo je više od 50000 ljudi. Nije to bio kraj jednog veličanstvenog događaja, već početak novog doba. Lord Macaulay napisao je: *...Ovo će dugo ostati u sjećanjima kao jedinstvena godina puna mira, obilja, dobrih osjećaja, nevinog zadovoljstva i nacionalne slave u svom najboljem i najčišćem obliku...*⁴¹

Odmah po zatvaranju, koju je vodila Viktorija i Albert, glavno je pitanje bilo kamo sa Kristalnom palačom? Naravno da se htjela zadržati zgrada koja je postala simbol Londona ali i Velike Britanije. Uskoro se našla nova lokacija u Sydenham Parku.

Nova Kristalna palača otvorena je 1854. godine. U njoj su se od tada održavale mnoge manje izložbe i događanja. Godine 1911. u Kristalnoj se palači održao Sajam Carstva. Kasnije je u njoj formirana prva televizijska tvrtka u kojoj su se nalazili televizijski studiji, a u njoj se po prvi put prikazala i televizija u boji.

Kristalna je palača izgorjela u požaru 1936. godine. Izgorjela je u nekoliko sati. Postoje kontroverze o uzroku požara, a jedna od teorija je da je požar podmetnula vlast, kako ne bi bila vidljiva iz zraka neprijateljima.

Utjecaj Velike svjetske izložbe na viktorijansko društvo

Godine 1851. Velika je Britanija nedvojbeno bila predvodnik industrijske revolucije i bila je sigurna u svoj ideal. Velika svjetska izložba industrije svih nacija, time, trebala je simbolizirati tu industrijsku, ekonomsku i vojnu premoć. Britanci su se odlučili na internacionalni karakter izložbe kako bi pokazali svoju moć i superiornost u svim područjima ljudskog djelovanja ali i pokazali stanovnicima Velike Britanije koliko je veliko i moćno britansko kolonijalno carstvo. Ljudi su se osjećali sigurnim, ekonomsko i politički, a kraljica je željela istaknuti i pojačati taj osjećaj i sama veličajući Izložbu i njen značaj. Upravo je od tog vremena počelo pravo razdoblje koje danas poznajemo kao Viktorijansko doba koje asocijamo sa svim dobrim koje ono donosi.

Izložba je također, predstavljala trijumf za njenog supruga, Alberta. On je bio veliki zagovaratelj Roberta Peela i njegovih reformi, javno je zagovarao napredak znanosti i industrije. Postao je simbolom liberalnih ideja koje vode u napredak.

Velika izložba bila je golem uspjeh ne samog Alberta, već i svih političkih sila koje su se u tom pothvatu ujedinile. Na izložbi je bilo predstavljeno oko 100000 izložaka, a tijekom pet mjeseci do zatvaranje izložbu je posjetilo više od 6 milijun ljudi, a to ne uključuje one koji su se više puta vraćali jer je bilo nemoguće razgledati sve u jednom danu. Na njoj su bile predstavljene zemlje poput Indije, Japana, Australije, Afrike i Novog Zelanda. Mnogo je posjetitelje dolazilo iz čitave Europe u London kako bi vidjeli sva čuda svijeta.

Zarada od Izložbe iskorištena je za stvaranje različitih fundacija i omogućila otvaranje većine muzeja i galerija u današnjem Londonu kao što su Albert Hall, Muzej znanosti i Prirodoslovni muzej, kao i muzej Victora i Albert. Kristalna palača nakon završetka Izložbe, pa do njenog preseljenja nekoliko godina kasnije bila je domaćinom mnogih izložbi, kao i prvoj aeronautičkoj izložbi, ali i raznim izložbama poput izložbi mačaka, pasa, ptica i cvijeća.

Da bi se uopće mogla organizirati tako velika i opsežna izložba, bili su potrebni određeni preduvjeti koji do nje dovode, a događaju se u društvu.

41. LEAPMAN, M., 252.

Jedan od najzaslužnijih ljudi koji su dali poseban, kraljevski pečat tom pothvatu, bio je princ Albert, ali i Kraljevski odbor kojem je na prvom mjestu bilo unaprijediti industriju i prikazati svijetu svu veličanstvenost i snagu britanske industrije, koja je počivala na sirovinama dobijenim u kolonijama, strojevima patentiranim u Engleskoj i radnicima koji su dobijali sve veće plaće, imali manju satnicu i radili manje ali kvalitetnije. Takav se uzor želio predstaviti svijetu.

Jedan od važnih faktora koji su Izložbu učinili toliko popularnom i posjećenom bila je i činjenica da se na jednom mjestu mogao vidjeti cijeli svijet. Današnji svijet prepun je mogućnosti gdje svatko samo klikom miša ili pogledom na televiziju može upoznati kulture svijeta, vidjeti potpuno nove stvari i doživjeti pravu veličinu svijeta, raznolikost kultura i bogatstvo prirode.

Čovjek u 19. stoljeću nije imao ni mentalni sklop koji bi doživljavao svijet onakvim kakvim ga mi danas doživljavamo, upravo zahvaljujući pogodnostima modernog svijeta. Njemu je taj svijet bio ograničen na mali prostor njegovog mjesta, okolice i zemlje u kojoj živi. Nije ni shvaćao koliko je u biti svijet „velik“. Izložba mu je omogućila da na jednom mjestu upozna kulture za koje možda nije nikad čuo, a koje su mu sada na dohvata ruke.

Velika Britanija u 19. stoljeću bila je zemlja u mnogočemu ispred svog vremena. Bila je na početku dugog puta koji je dovodi u demokraciju, boljim socijalnim uvjetima i sveopćem boljitku.

Velika svjetska izložba trebala je prikazati upravo to; silu i moć najveće i najmoćnije zemlje na svijetu i time dati primjer drugim zemljama koji je zatim slijede.

IZVORI:

www.gutenberg.org/files/24780/24780-h/24780-h.htm
www.royal.gov.uk/textonly/page118.asp
www.victorianstation.com/queensquotes.htm

LITERATURA:

AUERBACH, J. - Jeffrey Auerbach; *The Great Exhibition of 1851: A Nation on Display*, Yale university press, London, 1999
 BRIGGS, A. - Asa Briggs; *Socijalna povijest Engleske*, Barbat, Zagreb, 2003.
 EB. - Encyclopedia Britannica; *Victoria*, vol. 10, Chicago, 1972
 FLANDERS, J. - Judith Flanders; *Inside the Victorian Home*, Northon and company, London, 2003.
 LEAPMAN, M. - Michael Leapman; *The World for a Schilling: How the Great Exhibition of 1851 shaped a Nation*, Headline Book Publisher, London, 2001.
 POPOV, Č. - Čedomir Popov; *Građanska Europa 1-2*, Matica Srpska, Novi Sad, 1989.
 TIMES - *The Times atlas svjetske povijesti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988.
 TREVELYAN, G.M. - George Macaulay Trevelyan; *A Shortened History of England*, Penguin Books, London 1942
 VIPS - *Velika ilustrirana povijest svijeta*, vol. 13. i 14.; Otokar Keršovani, Rijeka, 1978.
 ŽIVOJINOVIĆ, D. - Dragoljub Živojinović; *Uspón Evrope*, Matica Srpska, Novi Sad 1985.
 YOUNG, G. - George Young; *Victorian England*, Oxford University Press, 1953

INTERNET:

britannica.com
www.mcgill.org
vanderbilt.edu